

Preferencja wartości uczniów zdolnych

Andrzej E. Sękowski, Beata Łubianka*

Instytut Psychologii

Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II

PREFERENCE OF VALUES IN GIFTED STUDENTS

Abstract. The article presents results of the study focusing on preferred values among students gifted at mathematics, humanities or music, as compared to average learners. Research revealed many differences between these students as regards their artistic, prestigious, moral, theoretical, religious, social, and economic values. The empirical analysis is preceded by an attempt to systematize the knowledge concerning the system of values in gifted persons. The issue of value preferences in gifted students is analyzed from the perspective of their relations to intelligence, abilities and school achievements. The multidimensional discussion presents the system of values in gifted persons from the theoretical aspect. On the practical side, the paper makes it possible for psychologists, education professionals and teachers to use the results and conclusions arising from this study in their work with gifted students.

Problematyka uwarunkowań wybitnych osiągnięć koncentruje się przede wszystkim wokół inteligencji (Terman, 1925; Sternberg, 1997; Gardner, 2002), twórczości (Amabile, 1996), osobowości (Sękowski, 1989; Kossowska, Schouwenburg, 2000) oraz oddziaływań środowiska szkolnego, rodzinnego (Freeman, 2000; Sękowski, Siekańska, 2008) i rówieśniczego, w którym osoba uzdolniona żyje i rozwija się (Mönks i in., 1986). Wiele badań na ten temat dostarczyło ważnych informacji odnośnie do predyktorów wybitnych zdolności i osiągnięć (Trost, 1993; Sękowski, 2001). Jednak wciąż istnieją zagadnienia do tej pory niewystarczająco zanalizowane, będące istotnym aspektem poznania funkcjonowania osób zdolnych. Jednym z tych tematów, stanowiącym niszowe zaplecze badań psychologii różnic indywidualnych, jest preferencja wartości osób zdolnych (por. Sękowski, Łubianka, 2009).

---

* Adres do korespondencji: Andrzej E. Sękowski, Instytut Psychologii, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Al. Raławickie 14, 20-950 Lublin; e-mail: sekowski@kul.pl

Zagadnienie wartości jest obecne w refleksjach nad człowiekiem i jego światem, prowadzonych w ramach różnych dyscyplin naukowych: filozofii, psychologii, socjologii, pedagogiki, językoznawstwa. Mamy w niej do czynienia nie z jednym zjawiskiem analizowanym w obrębie różnych nauk, ale z zespołem różnorodnych zjawisk odmiennie interpretowanych, nawet w obrębie jednej dyscypliny (por. Oleś, 1989). We współczesnej psychologii tematyka wartości obejmuje jednocześnie obszar psychologii społecznej, osobowości, emocji i motywacji, różnic indywidualnych i psychologii kulturowej. Typologie wartości Allporta, Vernona i Lindzey (1960), Rokeacha (1973) oraz Schwartz (1992) stały się podstawą i inspiracją do analiz związków pomiędzy systemem wartości jednostki a jej osobowością czy funkcjonowaniem społecznym – postawami i zachowaniem. Współcześnie badania z zakresu psychologii wartości zmierzają w kierunku poszukiwania uniwersalnej hierarchii wartości (Schwartz, Bardi, 2001; Brzozowski, 2007).

System wartości preferowany przez człowieka znacząco wpływa na rozwój i charakter podejmowanych przez niego działań w ciągu całego życia. Wartości nadają sens ludzkiemu życiu, wyznaczają ocenę siebie i otaczającej rzeczywistości, dynamizują działanie, motywują do zdobywania informacji, odpowiadają za równowagę wewnętrzną, wyznaczają kierunek ludzkich wyborów życiowych oraz stanowią podstawę wychowania (Sękowski, 2001a). Potrzebę pogłębionej analizy problematyki preferencji wartości osób zdolnych potwierdza nie tylko niewielkie zaplecze teoretyczne zagadnienia, ale też praktyczny wymiar pracy z uczniem zdolnym. Sfera wartości stanowi istotny element oddziaływań wychowawczych, wspierających i stymulujących osiągnięcia uczniów w codziennej pracy z nimi rodziców i nauczycieli. Natomiast poznawanie świata wartości osób zdolnych stanowić może komplementarny aspekt poszukiwania metod wspomagających identyfikację i diagnozę uzdolnień dzieci i młodzieży w pracy pedagogów i psychologów (Janas-Stawikowska, 2004).

Badania z zakresu problematyki wartości osób zdolnych mieszczą się w nurcie analiz dotyczących pozaintelektualnych predyktorów osiągnięć osób zdolnych (Sękowski, 1998). Znaczna część prac na temat systemu wartości osób zdolnych powstaje jako wynik wniosków formułowanych w kontekście innych badań. Autorzy włączają tę tematykę jedynie w krąg swoich działań badawczych, nie czyniąc z niej głównego pola swych zainteresowań. Badania systemu wartości osób zdolnych dotyczą przede wszystkim dzieci i młodzieży uzdolnionej; badania wybitnych osób dorosłych prowadziły Korczakowska (2004) i Siekańska (2005).

Przegląd badań dotyczących systemu wartości osób zdolnych pozwala na wyróżnienie dwóch sposobów analizowania tego zagadnienia przez badaczy. Pierwszy obejmuje swym zasięgiem analizy systemu wartości osób zdolnych w powiązaniu z poziomem inteligencji (Hartshorne, May, 1928 – za: Hornowski, 1986; Hogan, Mokherjee, 1980; Rim, 1984; Gromadzka, 1990; Tyszkowa, 1990; Czerniawska, 1995), osiągnięciami szkolnymi (Borzym, 1979; Dobaj, 1983; Popek, 1986; Turska, Wilczyńska, 1987; Stokłosa, 1993) oraz rodzajem uzdolnień (Majchert, 1984; Popek, 1993; Erez, 2001; Sękowski, 2001a). Drugi

kierunek zakłada włączenie systemu wartości – jako istotnej zmiennej – w ogólny proces badawczy poświęcony opisowi osób zdolnych w danym aspekcie. Obszar zainteresowań badawczych, w których system wartości osób zdolnych stanowi ważną zmienną, odnosi się do następujących zagadnień: oddziaływania wychowawcze środowiska rodzinnego (Borzym, 1983), cechy osobowości człowieka (Sękowski, 1989; Tyszkowa, 1990), style komunikacji (Pankiewicz, 2007), twórczości (Dollinger, Burke, Gump, 2007; Kasof i in., 2007), rozumienia i stymulacji sukcesu szkolnego (Czerniawska, 2002), pozaintelektualnych czynników wpływających na przyszłe edukacyjne i zawodowe wybory życiowe (Hus, 1987; Lubinski, Benbow, Ryan 1995; Lubinski, Schmidt, Benbow, 1996), życzeń i marzeń (Chiu, Nevius, 1990), oczekiwań życiowych (Lupart, Cannon, Telfer, 2004), sfery moralności (Andreani Dentici, Pagnin, 1993; Howad-Hamilton, Franks, 1995; Pagnin, Andreani, 2000; Tannenbaum, 2000; Koro-Ljungberg, Tirri, 2002; Tirri, Pehkonen, 2002), uwarunkowań zadowolenia z życia osobistego (Korczakowska, 2004) oraz z pracy zawodowej (Siekańska, 2005), a także reakcji na przemiany polityczno-społeczne (Popek, 1993; Piirto, 2005).

Wymienione konteksty badań ukazują, iż włączenie problematyki wartości w całość procesu badawczego jest istotnym uzupełnieniem zarówno opisu, jak i zrozumienia funkcjonowania osób zdolnych. Sfera wartości jest integralnie złączona ze sferą moralności, emocjonalno-motywacyjną, poznawczą, osobowości oraz temperamentem. Tym samym ma ścisły związek z indywidualną ścieżką życia i rozwoju osoby uzdolnionej. Kariera edukacyjna, wybory życiowe oraz zadowolenie i realizacja siebie zarówno w pracy zawodowej, jak i w życiu osobistym wyznaczane są również przez wartości, które osoba preferuje i do których wytrwale dąży (Siekańska, Sękowski, 2006).

INTELIGENCJA A PREFERENCJA WARTOŚCI

Na podstawie swoich badań Terman (1925), Hartshorne, May (1928 – za: Hornowska, 1986), Hogan, Mokherjee (1980), Rim (1984), Gromadzka (1990), Tyszkowa (1990) oraz Czerniawska (1995) dowiedli, że poziom intelektualny jest czynnikiem istotnie różnicującym preferencję wartości. Autorzy zauważyli, iż osoby o wysokiej i wybitnie wysokiej inteligencji różnią się od swoich rówieśników preferencjami w zakresie wyboru wartości oraz stopniem przyswojenia norm i wzorów postępowania.

Według Termana (1925) w sferze wartości moralnych dzieci o wysokiej inteligencji charakteryzują się większą autonomią, niezależnością i dużą wrażliwością etyczną. Hartshorne i May (1928 – za: Hornowski, 1986) wykazali, iż w zakresie cech świadczących o wysokich standardach moralnych, jak uczciwości, prawdomówności, sprawiedliwość, dzieci o ponadprzeciętnej inteligencji znacznie przewyższały swych rówieśników o przeciętnym poziomie inteligencji. Co ciekawe, opisywana szczególna wrażliwość moralna jest charakterystyczna zarówno dla osób o ponadprzeciętnej inteligencji, jak i dla osób o obniżonej sprawności intelektualnej (Witkowski, 1967). Jednak – jak stwier-

dzają Tirri i Pehkonen (2002) – wysokie intelektualne zdolności nie są wyznacznikiem dojrzałej oceny i zachowań moralnych, a jedynie je umożliwiają.

Hogan i Mokherjee (1980) dowiedli, iż młodzież o wysokim ilorazie inteligencji, w porównaniu z młodzieżą o przeciętnym ilorazie inteligencji, uznaje jako bardziej cenne dla siebie takie wartości, jak równowaga wewnętrzna, dojrzałość i zbawienie. Natomiast w mniejszym stopniu preferuje dostatnie życie, życie pełne wrażeń, przyjemność, uznanie, bezpieczeństwo rodziny, pokój na świecie.

Do podobnych wniosków doszła Rim (1984), stosując Skalę Preferencji Wartości M. Rokeacha: osoby uzyskujące wysokie wyniki w teście inteligencji, w porównaniu z osobami o niskich wynikach, w większym stopniu ceniły szczęście, mądrość, równość, szacunek dla siebie, osiągnięcia. Wyniki badań Rim ukazały także, że osoby o wysokim poziomie inteligencji preferują wartości takie, jak intelektualista, obdarzony wyobraźnią, logiczny, uczciwy, niezależny. Gromadzka (1990) wykazała, iż uczniowie o wysokiej inteligencji najbardziej cenią wartości poznawcze i estetyczne. Nisko ocenione zostały przez nich wartości perfekcjonistyczne, osiągnięć i kreacji. Autorka zauważa, że niski status tych wartości u uczniów zdolnych w kontekście wysokiego cenięcia przez nich zdobywania wiedzy może świadczyć o braku aspiracji lub też niewystarczającym wykorzystaniu przez uzdolnioną młodzież całego swojego potencjału intelektualnego.

Według Tyszkowej (1990), wśród wartości aprobowanych przez siebie uczniowie o wysokiej inteligencji najwyżej cenili samorealizację, rozwijanie własnej aktywności, tworzenie związków z innymi ludźmi oraz naukę i pracę. W dalszej kolejności wymienili wartości odnoszące się do sfery życia moralnego i religijnego – szacunek dla ludzi, czyste sumienie, spokój wewnętrzny, zbawienie duszy. Mało cenione są przez nich rozgłos i sława, wysokie stanowisko, zabawy i rozrywki. Odrzucenie wartości związanych z władzą, sławą i przyjemnościami życia umacnia wybór i skupienie się na indywidualnym rozwoju i samorealizacji osób zdolnych. Ponadto – jak zauważa Tyszkowa – układ wartości preferowanych przez młodzież zdolną świadczy o większej samodzielności w wyborze wartości funkcjonujących społeczeństwie i niezależności w kreowaniu wyobrażeń o możliwości ich realizacji we własnym życiu.

Na modyfikującą rolę czynnika intelektualnego w kształtowaniu treściowego obrazu systemu wartości oraz w organizacji struktury formalnej systemu, a także w rozwoju jakościowo odmiennych schematów regulacji opartych na standardach wewnętrznych zwróciła uwagę Czerniawska (1995). Wyniki uzyskane w badaniach przez tę autorkę potwierdzają założenia, iż zmiana wieku i poziomu intelektualnego są czynnikami różnicującymi wybór wartości wśród badanej grupy młodzieży. Osoby o wysokim poziomie inteligencji częściej niż osoby o przeciętnym poziomie intelektualnym wskazywały na wartości poznawczo-intelektualne jako cenne i ważne w ich życiu. Badania dowiodły również, iż poziom inteligencji należy do tych właściwości indywidualnych, które znacząco modyfikują treściowy oraz formalny obraz systemu wartości. Tym samym spójność i stopień zhierarchizowania systemu wartości pozostają w związku z poziomem rozwoju intelektualnego oraz wiekiem osób badanych.

Wyniki omówionych badań pozwalają na stwierdzenie, iż między inteligencją a systemem wartości można dopatrywać się wzajemnego związku stymulującego obustronny rozwój. Specyficzny układ wartości osób o wysokiej inteligencji, z preferencją wartości poznawczo-intelektualnych, stymuluje rozwój różnorodnych właściwości poznawczych. Myślenie, pamięć, uwaga – podlegając kształceniu i rozwojowi w toku nie tylko nauki szkolnej – przyczyniają się jednocześnie do możliwego wzrostu inteligencji. Wartości poznawcze są źródłem motywacji do nabywania wiedzy i rozwijania swoich zainteresowań, a przez to – dobrym wskaźnikiem przyszłych sukcesów w nauce (Czerniawska, 2002). Według Siekańskiej (2005) rozwój młodzieńczych pasji oraz doświadczenie sukcesu związanego z ich realizacją ma znaczący wpływ na formowanie przyszłych planów i celów zawodowych, a także na wyższe osiągnięcia zawodowe i satysfakcję z podjętej pracy.

UZDOLNIENIA A PREFERENCJA WARTOŚCI

Na podstawie wyników badań uzyskanych przez wielu autorów (Majchert, 1984; Sękowski, 1989, 2001a; Popek, 1993; Lubinski, Benbow, Ryan, 1995; Lubinski, Schmidt, Benbow, 1996; Erez, 2001; Dollinger, Burke, Gump, 2007; Kasof i in., 2007) można stwierdzić, że obok poziomu inteligencji również rodzaj zdolności specjalnych wywiera znaczący wpływ na kształtowanie się systemu wartości osoby zdolnej.

Preferencje wartości osób uzdolnionych matematycznie, humanistycznie oraz muzycznie obrazują wyniki badań Sękowskiego (1989, 2001a), Popka (1993), Lubinskiego, Benbow, Ryana (1995), Lubinskiego, Schmidta, Benbow (1996). Problematykę relacji między uzdolnieniami a wartościami można przedstawić z perspektywy sfer aktywności człowieka i rodzajów wartości im odpowiadających. Nęcka (2002, s. 14-16) wyróżnia cztery grupy wartości z dominującym w odniesieniu do każdej sfery celem działania i typowymi obszarami twórczości. Sfery te to: wartości poznawcze, estetyczne, pragmatyczne i etyczne. Wartości poznawcze związane są z konstruowaniem teorii naukowych i wiążą się z poszukiwaniem prawdy. Są przejawem zdolności intelektualnych. Wiedza, nauka, prawda, ciekawość poznawcza są przede wszystkim preferowane przez osoby uzdolnione humanistycznie i matematycznie. Wartości estetyczne, które za cel stawiają sobie piękno, stanowią główną domenę działalności twórców sztuki, poetów, pisarzy, malarzy, rzeźbiarzy, muzyków, kompozytorów. Majchert (1984) oraz Erez (2001) badali wartości młodzieży uzdolnionej plastycznie. Autorzy podkreślają, iż osoby uzdolnione artystycznie za najważniejsze dla siebie wartości wybierają te, które są związane z samodoskonaleniem się, samorealizacją i twórczością. Sękowski (2001a) uważa, iż takie wartości, jak piękno, harmonia, uczestnictwo w kulturze, podziwianie sztuki preferują głównie uczniowie uzdolnieni muzycznie i humanistycznie. Wartości te sprzyjają aktywności i wrażliwości muzycznej, a także współgrają ze zdolnościami literackimi. Wartości pragmatyczne dotyczą poprawy warunków życia codziennego, a twórca – wynalazca za cel stawia sobie użyteczność

produktu. Związane z nimi wartości ekonomiczne, określane przez pieniądze, bogactwo, korzyści materialne, atrakcyjne życie, przedsiębiorczość, są cenne dla uczniów uzdolnionych matematycznie. Preferowanie tych wartości może w pewnych sytuacjach motywować do pokonywania trudności na drodze do sukcesu. Jednak przy nadmiernej koncentracji na celach materialnych inne motywy mogą zejść na dalszy plan, co może być niekorzystne dla intelektualnego rozwoju osób zdolnych. Wartości etyczne oparte na poszukiwaniu i pomnażaniu dobra dla innych ludzi przypisane są do działalności publicznej. Związane z nimi wartości społeczne odrywają znaczącą rolę w procesie socjalizacji i przystosowania społecznego. Altruizm, patriotyzm, życie rodzinne są najbardziej atrakcyjne dla uczniów o wysokich humanistycznych osiągnięciach. Wartości moralne: miłość, dobroć, sprawiedliwość, sumienie, uczciwość, postępowanie zgodne z normami preferowane są częściej przez uczniów zdolnych niż o przeciętnych osiągnięciach. Wartości religijne, takie jak Bóg, modlitwa, wiara, zbawienie, życie zgodne z zasadami etyki, najbardziej cenią uczniowie uzdolnieni humanistycznie i muzycznie. Natomiast wartości prestiżowe, reprezentowane przez władzę, stanowisko, kierowanie, autorytet, są szczególnie ważne dla osób uzdolnionych muzycznie. Preferencja tych wartości u muzyków jest związana ze specyficzną sytuacją ucznia w szkole, gdzie już od początku nauki spotyka się on z rywalizacją (Sękowski, 1989).

W kontekście badań związków zdolności i systemu wartości należy zwrócić uwagę, iż wartości preferowane przez osoby zdolne wykazują dużą stabilność i trwałość w czasie. Na podstawie wieloletniego projektu badawczego, poświęconego analizie wpływu pozaintelektualnych czynników na przyszłe edukacyjne i zawodowe wybory uzdolnionej matematycznie młodzieży, autorzy stwierdzają, iż u tych samych osób trzy grupy wartości uznanych za najważniejsze podczas pierwszego badania nie różni się w badaniach przeprowadzonych zarówno po piętnastu (Lubinski, Benbow, Ryan, 1995), jak i po dwudziestu latach (Lubinski, Schmidt, Benbow, 1996). Uzdolnieni matematycznie chłopcy, badani w wieku młodzieńczym, a następnie w dorosłym życiu, za najcenniejsze dla siebie uznali wartości teoretyczne, ekonomiczne i polityczne. Dominującymi wartościami w ich życiu są więc wartości związane z poszukiwaniem prawdy, teoretycznymi rozważaniami, rozwijaniem naukowych zainteresowań w powiązaniu z wymiernym, użytecznym celem oraz chęcią posiadania władzy, przywództwa i sławy. Natomiast wśród uzdolnionych matematycznie dziewcząt próbę czasu przetrwały uznane przez nie za najważniejsze wartości społeczne i estetyczne. Oznacza to, że dla tych dziewcząt ważne było bycie dla innych ludzi, okazywanie im pomocy i sympatii, piękno, zrozumienie świata i odnalezienie w nim swojego miejsca.

Wartości preferowane przez osoby zdolne wykazują dużą stabilność i trwałość w czasie, ale także w małym stopniu podlegają zmianom pod wpływem aktualnie występującej społeczno-politycznej sytuacji. Piirto (2007) na podstawie wyników badań uzyskanych w projekcie badawczym, który zbiegł się w czasie z wydarzeniami terrorystycznego zamachu na World Trade Center w Stanach Zjednoczonych w 2001 roku, stawia tezę, iż preferencja wartości

osób zdolnych jest swego rodzaju życiem w swoim własnym, zamkniętym na zdarzenia świata zewnętrznego świecie wartości. Tragiczne zdarzenia nie wpłynęły istotnie na zmianę wartości uznawanych za najważniejsze przez uzdolnioną młodzież. Zarówno przed zamachem, jak i po nim osoby zdolne uznały za najcenniejsze dla siebie te same wartości: zbawienie, wolność, szacunek do samego siebie, miłość, uczciwość i twórczą wyobraźnię. Zaskoczeniem było to, że na ostatnim miejscu wśród wskazywanych wartości znalazło się bezpieczeństwo narodowe. Koziński (1999), odwołując się do paradoksu stresu, podaje, że najwybitniejsze osoby (Bach, Beethoven, Mozart, Banach) tworzyły swe dzieła nawet podczas najtrudniejszych warunków życiowych, w sytuacji napięcia i zagrożenia zewnętrznego. Jak pisze we wspomnieniach Tatarkiewicz (Tatarkiewiczowa, Tatarkiewicz, 1979), jego praca na temat szczęścia powstała w czasie II wojny światowej.

Podane przykłady osób szczególnie ceniących wartości intelektualne, oddanych twórczości własnej niezależnie od trudnych warunków zewnętrznych, potwierdzają tezę o potrzebie zamknięcia się w świecie swoich wartości, czasem innych niż powszechnie cenione. Wartości, jako oparte na silnych motywach, wykazując dużą stabilność i trwałość w czasie oraz brak zmiany pod wpływem sytuacji społecznej, determinują jednostkę do wytężonej pracy i dążenia do celu. Potrzeba i trud tworzenia wynikają stąd, że osoby zdolne często stawiają sobie wyższe wymagania niż osoby o przeciętnych osiągnięciach nie tylko w sferze poznawczej, lecz także w odniesieniu do podejmowania ważnych decyzji życiowych i zawodowych. Trud dążenia do przekraczania własnych możliwości, poznawania niedostępnych wymiarów rzeczywistości, zrozumienia sensu istnienia, cierpienia stanowi ubogacanie osobowości i wzrastanie w sferze swoich wartości celów. Stabilność wyboru ważnych w życiu wartości, które współdeterminują dalsze ważne życiowe wybory osób zdolnych, warta jest nie tylko podziwu, ale też wymaga dalszych analiz źródła wierności młodzieńczym wartościom i ideałom w życiu dorosłym (Sękowski, 2008).

WARTOŚCI JAKO WYZNACZNIK SUKCESU SZKOLNEGO

Badania z zakresu psychologii różnic indywidualnych wskazują, że sukces szkolny ucznia uwarunkowany jest wielowymiarowo (Lewowicki, 1977; Tyszkowa, 1990; Trost, 1993; Ledzińska, 1996; Kossowska, Schouwenburg, 2000; Sękowski, 2001a). Wśród psychologicznych predyktorów wybitnych osiągnięć szkolnych uczniów Sękowski (1998) wymienia czynniki należące do sfery poznawczej, emocjonalno-motywacyjnej i osobowościowej. System wartości należy do pozaintelektualnych uwarunkowań wybitnych osiągnięć. Efekty empirycznych poszukiwań Borzysza (1979), Dobaj (1983), Popka (1986), Hus (1987), Turskiej i Wilczyńskiej (1987), Stokłosa (1993), Sękowskiego (2001a), Czerniawskiej (2002) oraz Siekańskiej (2005) potwierdzają, iż wysokie osiągnięcia, wyrażone w ocenach szkolnych oraz uczestnictwie w konkursach i olimpiadach przedmiotowych, współwyznaczają wartości, jakie uczeń preferuje, cele, które stawia przed sobą i do których wytrwale dąży.

Badania wskazują, iż osoby o wysokich i bardzo wysokich osiągnięciach szkolnych szczególnie cenią wartości o charakterze poznawczo-intelektualnym (Dobaj, 1983; Czerniawska, 2002). Ponadto Dobaj (1983) zauważa, że wybór wartości intelektualnych jako wiodących jest częstszy i silniejszy niż wartości perfekcjonizmu. Świadczy to o chęci rozwoju przez uczniów zdolnych swych pasji i zainteresowań poznawczych, a nie tylko byciu najlepszym z danego przedmiotu. Ponadto rozwijanie i nagradzanie aktywności poznawczej młodzieży na gruncie szkolnym lub pozaszkolnym przyczynia się do integracji systemu wartości wokół wartości intelektualnych. Tym samym spójny system wartości w dużej mierze może oddziaływać na inne cechy osobowości (por. Oleś, Płużek, 1990), jak również przyczyniać się do kształtowania adekwatnej dla niego motywacji osiągnięć sprzyjającej sukcesowi szkolnemu. Preferowany układ wartości poznawczych ułatwia osobie zdolnej realizowanie swoich możliwości intelektualnych.

Badania Borzyna (1979) dotyczące osiągnięć szkolnych osób wybitnie zdolnych wskazują, iż postępy szkolne dzieci i młodzieży zdolnej, mimo iż wyższe od przeciętnych, wielokrotnie są za niskie w stosunku do ich możliwości intelektualnych. Stan ten wyjaśniany jest czynnikami związanymi z osobowością uzdolnionych, motywacją, a także brakiem specjalnie organizowanych warunków wychowania i nauczania uczniów zdolnych. Tym samym, analizując zagadnienie preferencji wartości uczniów zdolnych jako jednego z wyznaczników sukcesu szkolnego, należy rozpatrzyć je między innymi z perspektywy współczesnej problematyki kształcenia i wychowania. W tym aspekcie mówimy przede wszystkim o wspomaganiu rozwoju i stymulacji osiągnięć szkolnych osób zdolnych. Jak pisze Sękowski (2001a), wysoka inteligencja umożliwia, choć nie gwarantuje wysokich osiągnięć szkolnych. Sam wysoki poziom inteligencji nie jest wystarczający, aby uczeń przez dłuższy czas efektywnie realizował dany program nauczania, niejednokrotnie wymagający długotrwałej i na wysokim poziomie, konsekwentnej aktywności. Tym samym większość koncepcji i modeli zdolności podkreśla znaczącą rolę zmiennych motywacyjnych w procesie rozwoju i aktualizacji zdolności uczniów oraz warunkowania ich wysokich osiągnięć nie tylko szkolnych (Limont, 1994; Sękowski, 2001a; Siekańska, 2004). Badania Tyszkowej (1990) akcentują silną motywację wewnętrzną osób zdolnych. Przejawia się ona w zaangażowaniu w naukę, wytrwałością w dążeniu do celu, zafascynowaniem swoją działalnością, nonkonformistycznym uodpornieniem na działanie czynników zewnętrznych oraz czerpaniem satysfakcji z samej nauki. Według Ryan i Deci (2000) osoby zachęcone do autonomii zachowań wykazują znacznie większą niż osoby, którym narzucono kontrolę, motywację wewnętrzną, większą ciekawość i chęć podejmowania wyzwań. Dzięki temu procesowi rozwijają swoje kompetencje, samodzielnie wyznaczają cele i znajdują drogi do ich realizacji. Przekładając motywy uczenia się osób uzdolnionych na preferencje określonych wartości, badania wskazują na wysoką preferencję między innymi takich wartości, jak ambitny, pracowity oraz o szerokich horyzontach, logiczny, intelektualista, mądrość (Dobaj, 1983; Tyszkowa, 1990; Czerniawska, 1995). Dodatkowo Czer-

niawska (2002) wskazuje, iż charakterystyczny układ preferencji wartości osób zdolnych, ze znaczącą preferencją wartości poznawczo-intelektualnych, stanowić może funkcję dynamizującą rozwój różnorodnych właściwości poznawczych osoby. Preferencja wartości poznawczych jest źródłem motywacji do nabywania wiedzy, rozwijania swych zainteresowań, a przez to staje się dobrym predyktorem przyszłych sukcesów na polu nauki. Odwołując się do analiz Łukaszewskiego i Dolińskiego (2000) dotyczących mechanizmów leżących u podstaw motywacji osiągnięć, właściwe jest powiązanie preferencji określonych wartości z uruchomieniem, ukierunkowaniem, podtrzymaniem i zakończeniem zachowania mającego na celu zarówno wspomaganie, jak i stymulację sukcesu szkolnego ucznia zdolnego.

Zdaniem Popka (1986), Turskiej i Wilczyńskiej (1987) oraz Siekańskiej (2005) wybitne osiągnięcia szkolne wiążą się także z preferencją takich wartości, jak lojalność wobec siebie oraz wyobraźnia i niezależność. Sprzyja to pozytywnej samoocenie osoby oraz potrzebie niezależności i samodzielności nie tylko w sytuacji uczenia się, lecz także w ogólnie przyjętym działaniu. Badacze reprezentują wspólny pogląd, iż uczniowie wyróżniający się w nauce preferują – na równi z wartościami intelektualnymi i ceniением samodzielności – uczciwość wobec innych, tolerancję, dojrzałą miłość, piękno świata i harmonię wewnętrzną oraz mądrość. Świadczy to o szczególnym preferowaniu społecznych idei: prawdy, sprawiedliwości, dobra, piękna, przyjaźni przez zdolnych uczniów. Webb (1993) oraz Sękowski (2001a) uważają, iż preferowanie tych wartości przez wybitne osoby wskazuje na charakteryzujący je idealizm w stosunku do rzeczywistości. Może on prowadzić z jednej strony do wysokiego rozwoju moralnego tychże osób, ale też może być źródłem frustracji i niezadowolenia z siebie w przypadku niemożności sprostania wysokim wymaganiom – stawianym zarówno sobie, jak i otoczeniu.

Sękowski (2001, 2003) postuluje, by w krąg zagadnień psychologicznego wspomagania uczniów zdolnych włączyć nie tylko wychowanie do wartości w aspekcie podniesienia efektywności procesu nauczania i uczenia się. Istotne jest również dążenie do wykształcenia w wychowanku pożądanych społecznie postaw wobec siebie, świata, innych ludzi, odnoszonych sukcesów czy doznanych porażek. Ważność tego aspektu podkreślają także Andreani Dentici i Pagnin (1993), Pagnin i Andreani (2000) oraz Tannenbaum (2000), Tirri i Pehkonen (2002), którzy dostrzegają potrzebę towarzyszenia uczniowi zdolnemu w jego odpowiedzialności za własne wybory i moralne postępowanie. Cele te, mimo istnienia różnorodnych form pracy i systemów kształcenia uczniów zdolnych (Sękowski, 1997), są możliwe do spełnienia w codziennej pracy z uczniem zdolnym nauczycieli, pedagogów i psychologów. Mogą one stanowić jednoczące czynniki realizacji celów różnych programów nauczania, rozmów terapeutycznych, warsztatów psychologicznych czy treningów interpersonalnych. Jak piszą Oleś (1983), Ostrowska (1994) oraz Gałdowa i Nielicki (2005), tych form pracy z uczniem zdolnym, które wspomagają wychowanie ku realizacji wartości i refleksji nad nimi oraz twórcze odnalezienie się w świecie wartości. Tym samym wewnętrznie spójny i zgodny z predyspozycjami osoby sys-

tem wartości staje się podstawą harmonijnego rozwoju zdolności. Mróz (2008) zauważa, iż zintegrowany i spójny system wartości nie tylko daje poczucie stabilizacji i przyczynia się do pełnego rozwoju psychicznego, ale też podnosi poziom zadowolenia z życia oraz jest jednym z elementów wyznaczających wybitne zdolności.

Wspomaganie ucznia zdolnego w kierunku integracji wewnętrznej wokół najważniejszych dla niego wartości to jedno z praktycznych zadań i wyzwań dla współczesnej edukacji ucznia zdolnego. Pomoc w określaniu dróg do realizacji wartości i traktowaniu ich jako ważnych motywacyjnych stymulatorów osiągnięć powinna być wpisana w tworzenie optymalnego modelu opieki dydaktyczno-wychowawczej dostosowanej do potrzeb i możliwości ucznia wyróżniającego się pod względem osiągnięć szkolnych.

BADANIA

Celem podjętych badań była analiza preferencji wartości uczniów uzdolnionych matematycznie, humanistycznie, muzycznie oraz przeciętnie uczących się. Osoby poddano badaniom w zakresie siedmiu kategorii wartości: artystycznych, prestiżowych, moralnych, teoretycznych, religijnych, społecznych oraz ekonomicznych.

Metody

W prezentowanych badaniach zastosowano zestaw trzech testów aksjologicznych: Opowiadania, Kwestionariusz Aksjologiczny oraz Skalę Aksjologiczną. Narzędzia skonstruowane zostały w Katedrze Psychologii Eksperymentalnej KUL. Ujmują one siedem kategorii wartości. Przy konstruowaniu zastosowanych w badaniach technik przyjęto następującą systematyzację kategorii wartości (por. Sękowski, 1991): (1) wartości artystyczne (A): twórczość artystyczna, uczestnictwo w kulturze, piękno, harmonia, podziwianie sztuki; (2) wartości prestiżowe (P): władza, stanowisko, wpływ, kierowanie, przewodzenie, organizowanie, autorytet; (3) wartości moralne (M): miłość, dobroć, sprawiedliwość, sumienie, uczciwość, postępowanie zgodne z tzw. normami społeczno-moralnymi i z prawem; (4) wartości teoretyczne (T): nauka, wiedza, prawda, badania naukowe, poznawanie, ciekawość; (5) wartości religijne (R): modlitwa, Bóg, wiara, Kościół, świętość, życie zgodne z zasadami etyki religijnej, zbawienie; (6) wartości społeczne (S): utożsamianie dobra własnego z dobrem społecznym, altruizm, patriotyzm, życie rodzinne; (7) wartości ekonomiczne (E): pieniądze, bogactwo, zamożność, korzyści materialne, życie atrakcyjne, przedsiębiorczość.

Wyróżnione wartości odzwierciedlają sens wartości opisywanych przez Allporta, Vernona i Lindzeya (1960) w *Zeszytach Postaw Wartościujących*. W stosunku do pierwotnej wersji metody została jednak wprowadzona istotna modyfikacja. Zmiana polega na tym, iż „wartości religijne” i moralne stanowią dwie odrębne kategorie, podczas gdy w *Zeszytach Postaw Wartościujących* ujmowane były razem, jako jedna kategoria „wartości religijne”. Poprzez wyróż-

nienie obok kategorii wartości religijnych także kategorii wartości moralnych autorzy metody uwzględnili to, iż wartości religijne nie zawsze są związane z wartościami moralnymi. Poprzez wyodrębnienie kategorii wartości moralnych chciano ująć stosunek badanych do różnorodnych negatywnych zachowań i zjawisk społecznych, zaniedbywania obowiązków, kłamstwa, braku uczciwości. Codzienne życie dostarcza wielu przykładów świadczących niejednokrotnie o rozdźwięku między życiem religijnym a moralnym danej osoby. Preferencje wartości ujawniają się w często w sytuacjach konfliktowych czy kryzysowych, gdy jednostka musi dokonać wyboru i jasno zadeklarować swój system wartości.

Test Opowiadania składa się z 21 opowiadań – historyjek. W całym teście każda z siedmiu kategorii wartości występuje z inną, alternatywną kategorią. Poszczególne opowiadania kończą się podwójnym rozwiązaniem historii, idącym zarówno po linii wartości jednej, jak i drugiej, konkurencyjnej dla niej kategorii wartości. Po przeczytaniu opowiadania i możliwości jego rozwiązania osoba badana ocenia, na arkuszu odpowiedzi, w pięciopunktowej skali, każde rozwiązanie: od „bardzo zgadzam się” do „nie zgadzam się”. Tym samym wyraża swoją aprobatę lub dezaprobatę dla danej kategorii wartości.

Skala Aksjologiczna została skonstruowana na wzór PIL (Skala Sensu Życia) J. C. Crumbaugh i L. T. Maholicka. Test składa się z 21 twierdzeń. Każde twierdzenie odnosi się tylko do jednej kategorii wartości, a na każdą kategorię przypadają trzy twierdzenia. Pod każdym twierdzeniem znajdują się cyfry od 1 do 7 i od 7 do 1, które określają intensywność preferencji danej wartości. Badany zakreśla cyfrę, która wyraża stopień jego aprobaty dla danego twierdzenia, a tym samym wartości.

Kwestionariusz Aksjologiczny jest złożony z 70 twierdzeń. Na każde twierdzenie możliwych jest pięć odpowiedzi według 5-stopniowej skali: od „bardzo zgadzam się” do „bardzo nie zgadzam się”. Badany po przeczytaniu twierdzenia zakreśla na arkuszu właściwą dla siebie odpowiedź.

Wynik ogólny uzyskany dzięki zastosowaniu trzech metod stanowi wskaźnik preferencji określonej kategorii wartości. Pozytywny, akceptujący stosunek badanego do danej kategorii wyraża się w takich zachowaniach, jak wysoka ocena danej kategorii wartości, okazywanie jej zainteresowania, akceptacji, upodobania, przyjemności w obcowaniu z nią, opowiadaniu się za nią, wytrwałym dążeniu do jej osiągnięcia czy występowaniu w jej obronie. Użyte metody były wielokrotnie stosowane w badaniach psychologicznych. Stanowią oryginalnie skonstruowane nadrzędnie badawcze o zadowalających współczynnikach psychometrycznych. Rzetelność Testu Opowiadania, Skali Aksjologicznej i Kwestionariusza Aksjologicznego została obliczona na podstawie współczynnika korelacji Pearsona w dwukrotnych badaniach (drugie badanie odbyło się po miesięcznej przerwie) 100-osobowej grupy studentów I roku. Współczynniki rzetelności dla poszczególnych kategorii wartości w poszczególnych testach mieszczą się w granicach od 0,34 (wartości ekonomiczne) do 0,98 (wartości moralne). Większość współczynników zawiera się w granicach 0,60 do 0,70. Metody zostały opracowane w warunkach i kulturze polskiej, co wyklu-

cza wystąpienie możliwych artefaktów podczas adaptacji skali wartości pochodzącej z innego obszaru językowego.

Osoby badane i procedura

Grupę osób badanych stanowili uczniowie klas II i III liceum ogólnokształcącego, wyróżniający się wysokimi osiągnięciami w matematyce, przedmiotach humanistycznych oraz muzyce, którzy odnieśli sukces zarówno w krajowych, jak i międzynarodowych konkursach i olimpiadach przedmiotowych. 120-osobowa grupa badanych mieściła się w przedziale wiekowym 16-18 lat; średnia wieku – 17 lat. Wyróżniono cztery grupy uczniów: grupa 1 była złożona z 30 osób uzdolnionych matematycznie, grupa 2 obejmowała 30 osób o wysokich osiągnięciach humanistycznych, w skład grupy 3 weszło 30 osób osiągających sukcesy muzyczne, grupę 4 (kontrolną) tworzyło 30 osób przeciętnie uczących się. W obrębie każdej z grup, dzięki zastosowaniu baterii testów aksjologicznych (Opowiadania, Kwestionariusz Aksjologiczny oraz Skali Aksjologicznej) określono preferencję w zakresie siedmiu opisanych wyżej kategorii wartości.

WYNIKI I DYSKUSJA BADAŃ

W celu ustalenia, jakie występują różnice w preferencji wartości między badanymi grupami w zakresie wyróżnionych kategorii wartości, zastosowano analizę porównawczą. Użyta została jednoczynnikowa analiza wariancji ANOVA oraz test *post-hoc* Tukeya (Francuz, Mackiewicz, 2007, s. 303-367). Szczegółowe analizy porównawcze różnic międzygrupowych na poziomie *post-hoc*, opisujące preferencję w zakresie każdej z kategorii wartości: artystycznych, prestiżowych, moralnych, teoretycznych, religijnych, społecznych i ekonomicznych w zależności od prezentowanych przez uczniów zdolności, ilustrują kolejne, zamieszczone poniżej tabele. Podsumowanie stwierdzonych różnic w preferencji wartości między badanymi grupami przedstawione zostało w tabeli 8. Istotne różnice w zakresie badanych kategorii wartości wśród poszczególnych grup wystąpiły na poziomie $p < 0,05$.

Preferencja wartości artystycznych

Tabela 1.

Preferencja wartości artystycznych w czterech badanych grupach uczniów; istotność $p < 0,05$

Badane grupy	<i>M</i>	<i>SD</i>	Istotnie wyżej niż
Grupa 1: Uzdolnieni humanistycznie	22,14	3,31	4
Grupa 2: Uzdolnieni matematycznie	20,06	4,20	–
Grupa 3: Uzdolnieni muzycznie	24,79	3,30	2, 4
Grupa 4: Grupa kontrolna	18,62	4,51	–

Najwyższe wyniki w preferencji wartości artystycznych uzyskali uczniowie uzdolnieni muzycznie ($M = 24,79$; $SD = 3,30$) oraz humanistycznie ($M = 22,14$; $SD = 3,31$). Są to wyniki istotnie statystycznie różne ($p < 0,05$) od preferencji wartości artystycznych w grupie osób o uzdolnieniach matematycznych, a także od osób o przeciętnych osiągnięciach. Wysokie wyniki uzyskane przez uczniów uzdolnionych humanistycznie wiążą się z istniejącym związkiem pomiędzy aktywnością humanistyczną a sztuką, a także ze zdolnościami literackimi, które inspirują uczniów do twórczej aktywności literackiej. Preferowanie wartości artystycznych sprzyja działalności i wrażliwości także muzycznej, obcowaniu ze sztuką i rozwojowi oraz aktualizowaniu się zdolności muzycznych. Rozwój zdolności i umiejętności artystycznych w tej sytuacji może przebiegać wielokierunkowo, gdyż we wszystkich przejawach działalności muzycznej wartości artystyczno-estetyczne mają swoje miejsce i funkcję. Ponadto preferowanie wartości artystycznych motywuje uczniów do podejmowania aktywności artystycznej, a osiągnięcia i sukcesy na tym polu sprzyjają kształtowaniu się pozytywnych postaw wobec tej kategorii wartości. Wrażliwość na piękno może sprawiać, że motywacja do nauki staje się bardziej bezinteresowna oraz trwalsza i tylko w niewielkim stopniu uzależniona od chwilowych sukcesów lub niepowodzeń (Sękowski, 1989).

Preferencja wartości prestiżowych

Tabela 2.

Preferencja wartości prestiżowych w czterech badanych grupach uczniów; istotność $p < 0,05$

Badane grupy	M	SD	Istotnie wyżej niż
Grupa 1: Uzdolnieni humanistycznie	16,14	3,31	–
Grupa 2: Uzdolnieni matematycznie	17,22	4,16	–
Grupa 3: Uzdolnieni muzycznie	21,84	4,12	1, 2
Grupa 4: Grupa kontrolna	20,03	3,16	1

Wartości prestiżowe są szczególnie wysoko cenione przez uczniów uzdolnionych muzycznie ($M = 21,84$; $SD = 4,12$) i z grupy kontrolnej ($M = 20,03$; $SD = 3,16$). Wyniki preferencji są istotnie statystycznie wyższe ($p < 0,05$) od preferencji wartości prestiżowych w grupie osób uzdolnionych humanistycznie i matematycznie. Niskie wyniki w stosunku do pozostałych grup, uzyskane przez uczniów uzdolnionych humanistycznie ($M = 16,14$; $SD = 3,31$) i matematycznie ($M = 17,22$; $SD = 4,16$), mogą wskazywać na niektóre przyczyny trudności w uzyskiwaniu przez tych uczniów znaczącej pozycji społecznej i umiejętności

stawania do rywalizacji już po ukończeniu szkoły. Natomiast wysoka preferencja wartości prestiżowych uczniów uzdolnionych muzycznie wiąże się ze specyficzną sytuacją ucznia w szkole muzycznej. Publiczne przesłuchania i egzaminy, konkursy, festiwale sprawiają, iż uczniowie uzdolnieni muzycznie są w pewnym sensie zmuszeni do podejmowania rywalizacji z rówieśnikami od pierwszych lat kształcenia. Uczeń musi nie tylko pokonywać wewnętrzne trudności, ale w porównaniu z innymi ma być dobry lub bardzo dobry. Ocena ucznia w dużym stopniu jest uzależniona od tego, jak jego osiągnięcia i postępy wyglądają na tle osiągnięć i postępów kolegów. Nie jest więc zaskoczeniem fakt, iż właśnie wartości prestiżowe mają tak duże znaczenie w procesie kształcenia artystycznego. Z punktu widzenia perspektywicznych losów ucznia ważne jest to, aby nie było dysproporcji pomiędzy preferencją wartości artystycznych i prestiżowych. Motywacja, której stymulatorem są przede wszystkim wartości prestiżowe, nie gwarantuje trwałości zainteresowań. Może ona okazać się wystarczająca tylko do pewnego momentu procesu kształcenia i działalności muzycznej (Sękowski, 1989).

Preferencja wartości moralnych

Tabela 3.

Preferencja wartości moralnych w czterech badanych grupach uczniów; istotność $p < 0,05$

Badane grupy	<i>M</i>	<i>SD</i>	Istotnie wyżej niż
Grupa 1: Uzdolnieni humanistycznie	28,17	3,16	4
Grupa 2: Uzdolnieni matematycznie	28,46	4,22	4
Grupa 3: Uzdolnieni muzycznie	29,42	5,08	4
Grupa 4: Grupa kontrolna	24,16	4,21	–

Bardzo ważny z punktu widzenia zarówno psychologicznego, jak i pedagogicznego jest wynik dotyczący miejsca wartości moralnych w hierarchii wartości. Istotnie statystycznie wyższa ($p < 0,05$) preferencja wartości moralnych wśród wszystkich trzech grup uczniów zdolnych w stosunku do uczniów przeciętnych nie jest zaskoczeniem. Psychologowie wskazują na idealizm charakteryzujący osoby zdolne. Wymiar ten sprzyja wysokiemu rozwojowi moralnemu tych osób. Ważne jest dla nich postępowanie zgodne z normami społeczno-moralnymi i z prawem. Szczególnie cenione przez nich i ujawniane w społecznym funkcjonowaniu są takie wartości, jak miłość, dobroć, sprawiedliwość, sumienie, uczciwość, prawość, solidność, bezinteresowność, uczciwość. Jednak w przypadku niemożności sprostania własnym wysokim standardom osoby

uzdolnione mogą przeżywać frustrację i niezadowolenie z siebie i otaczającego świata oraz być narażonymi na wiele dylematów natury moralnej (Sękowski, 2001). Tym samym w trosce o towarzyszenie uczniowi zdolnemu w jego odpowiedzialności za własne wybory i moralne postępowanie Andreani Dentici i Pagnin (1993) oraz Tannenbaum (2000) postulują o wspieranie i kształcenie w wychowaniu pożądanym społecznie postaw wobec siebie, świata, innych ludzi, odnoszonych sukcesów czy doznanych porażek. Ponieważ, jak stwierdza ją Tirri i Pehkonen (2002), wysokie zdolności nie są wskaźnikiem dojrzałej oceny moralnej i zachowań moralnych, a jedynie taką ocenę umożliwiają.

Preferencja wartości teoretycznych

Tabela 4.

Preferencja wartości teoretycznych w czterech badanych grupach uczniów; istotność $p < 0,05$

Badane grupy	<i>M</i>	<i>SD</i>	Istotnie wyżej niż
Grupa 1: Uzdolnieni humanistycznie	22,16	3,18	3, 4
Grupa 2: Uzdolnieni matematycznie	21,98	4,15	3, 4
Grupa 3: Uzdolnieni muzycznie	19,71	3,19	–
Grupa 4: Grupa kontrolna	18,63	4,25	–

Istotnie wyższe wyniki ($p < 0,05$) w preferencji wartości teoretycznych uzyskali uczniowie o wysokich humanistycznych ($M = 22,16$; $SD = 3,18$) i matematycznych ($M = 21,98$; $SD = 4,15$) osiągnięciach. Uczniów tych charakteryzuje szczególny stosunek do nauki, wiedzy, prawdy, badań naukowych, poznawania oraz ciekawość poznawcza. Preferowanie wartości teoretycznych jest korzystne z punktu widzenia rozwoju intelektualnego badanych uczniów. Jak wynika z badań Czerniawskiej (2002), preferencja wartości poznawczych jest źródłem motywacji do nabywania wiedzy, rozwijania swych zainteresowań, przez co staje się dobrym wskaźnikiem przyszłych sukcesów edukacyjnych. Wysoka preferencja wartości poznawczych jest cenną wskazówką dla nauczycieli, rodziców, pedagogów i przede wszystkim samych uczniów, którzy w przyszłości muszą podjąć ważne decyzje dotyczące własnych karier zawodowych. Szczególne cenie wartości teoretycznych może się łączyć z możliwością podjęcia w przyszłości pracy naukowej i badawczej. Csikszentmihalyi i Rathunde (1990) uważają, że działania podejmowane zgodnie z uznawanymi wartościami są warunkiem dobrego samopoczucia i satysfakcji z życia. Tym samym ważne jest to, aby kierunek kształcenia osób wybitnie zdolnych był zgodny z preferowanymi przez nie wartościami.

Preferencja wartości religijnych

Tabela 5.

Preferencja wartości religijnych w czterech badanych grupach uczniów; istotność $p < 0,05$

Badane grupy	<i>M</i>	<i>SD</i>	Istotnie wyżej niż
Grupa 1: Uzdolnieni humanistycznie	26,05	4,19	4
Grupa 2: Uzdolnieni matematycznie	25,03	5,16	–
Grupa 3: Uzdolnieni muzycznie	27,39	5,27	2, 4
Grupa 4: Grupa kontrolna	23,15	4,27	–

Istotnie statystycznie wyższe wyniki ($p < 0,05$) w zakresie cenięcia takich wartości, jak modlitwa, Bóg, wiara, świętość, życie zgodne z zasadami etyki, zbawienie uzyskują uczniowie uzdolnieni muzycznie ($M = 27,39$; $SD = 5,27$) i humanistycznie ($M = 26,05$; $SD = 4,19$). Preferencja tych wartości przypomina preferencje wartości artystycznych, chociaż ich natura jest różna. Problematyka duchowości człowieka oraz inteligencji duchowej i egzystencjalnej stanowi we współczesnej psychologii nowy i dynamicznie rozwijający się nurt badań. Obejmuje on swym zasięgiem poszukiwanie i zgłębianie natury egzystencji, znaczenia życia i śmierci, umiejętność posługiwania się takim systemem wierzeń i wartości, który pozwoli jednostce realnie rozpoznać zarówno sens własnego życia, jak i sens poszczególnych sytuacji życiowych (Skrzypińska, 2008). Poprzez wysoką preferencję wartości religijnych uczniowie zdolni deklarują chęć szczególnego dążenia do rozwoju duchowego i nieobojętności wobec spraw związanych z bytem człowieka, sensem istnienia i celowością wszelkich działań oraz z wrażliwością na problemy egzystencjalne. Odwołując się do teorii sprzyjającej powodzeniu życiowemu Sternberga (2001) można powiedzieć, iż wymiar religijności i duchowości stanowi specyficzny typ inteligencji praktycznej, związanej z rozwiązywaniem problemów życiowych, do których niewątpliwie należy także odnalezienie swojego własnego celu i sensu życia. Tym samym istotne jest szczegółowe analizowanie wyznaczników zarówno religijności, jak i duchowości uczniów zdolnych. Są oni szczególnie predysponowani do odkrywania tych wymiarów dzięki swemu potencjałowi intelektualnemu, samoświadomości, elastyczności w działaniu i myśleniu oraz zainteresowaniom i wiedzy z zakresu religii.

Preferencja wartości społecznych

Tabela 6.
Preferencja wartości społecznych w czterech badanych grupach uczniów;
istotność $p < 0,05$

Badane grupy	<i>M</i>	<i>SD</i>	Istotnie wyżej niż
Grupa 1: Uzdolnieni humanistycznie	28,62	4,15	2, 3
Grupa 2: Uzdolnieni matematycznie	21,84	3,56	–
Grupa 3: Uzdolnieni muzycznie	24,56	4,61	–
Grupa 4: Grupa kontrolna	27,46	3,16	2

Wyniki wskazują, iż utożsamianie dobra własnego z dobrem społecznym, altruizm, patriotyzm i życie rodzinne są bliższe uczniom uzdolnionym humanistycznie ($M = 28,62$; $SD = 4,15$) i uczniom należącym do grupy kontrolnej ($M = 27,46$; $SD = 3,16$). Ta kategoria wartości odgrywa szczególną rolę w procesie socjalizacji i przystosowania społecznego osób wybitnie zdolnych. Dotyczy to zarówno aktualnego, szkolnego funkcjonowania, jak i przyszłej kariery zawodowej, a przede wszystkim życia osobistego i rodzinnego wybitnie zdolnych uczniów. Dylematy dotyczące społecznego funkcjonowania osób zdolnych sprawiają, iż badacze podejmują tę problematykę nie tylko ze względu na ciekawość poznawczą, lecz także po to, aby określić optymalny kierunek rozwoju tej sfery psychiki osób zdolnych. Z jednej strony osoby wybitnie zdolne i twórcze potrzebują pewnej dozy egocentryzmu i koncentracji na własnym rozwoju, z drugiej zaś nadmierne koncentrowanie się na sobie może prowadzić do trudności w funkcjonowaniu społecznym, a także do obniżenia efektywności w działalności intelektualnej. Uczniowie uzdolnieni muzycznie i matematycznie niżej cenią wartości społeczne niż uczniowie uzdolnieni humanistycznie. Działalność artystyczna ze swej natury wymaga przede wszystkim indywidualnego rozwoju, skoncentrowania się na własnej pracy, własnych odczuciach i przeżyciach. Nie można jednak mówić o niedostosowaniu społecznym uczniów wyróżniających się osiągnięciami muzycznymi. Ponadto uczniowie należący do grupy kontrolnej preferują wartości społeczne bardziej niż uczniowie uzdolnieni matematycznie. Być może tu tkwi przyczyna sukcesów w działalności społecznej i politycznej osób przeciętnie uzdolnionych intelektualnie i niepowodzenia w tego typu działalności osób wybitnie zdolnych.

Preferencja wartości ekonomicznych

Tabela 7.

Preferencja wartości ekonomicznych w czterech badanych grupach uczniów; istotność $p < 0,05$

Badane grupy	<i>M</i>	<i>SD</i>	Istotnie wyżej niż
Grupa 1: Uzdolnieni humanistycznie	14,07	3,21	–
Grupa 2: Uzdolnieni matematycznie	17,14	3,26	1, 3
Grupa 3: Uzdolnieni muzycznie	13,94	7,23	–
Grupa 4: Grupa kontrolna	17,56	4,16	1, 3

Wyniki badań dość wyraźnie określają preferencje w zakresie wartości ekonomicznych, takich jak pieniądze, bogactwo, zamożność, korzyści materialne, życie atrakcyjne, przedsiębiorczość. Uczniowie uzdolnieni matematycznie ($M = 17,14$; $SD = 3,26$) i uczniowie należący do grupy kontrolnej ($M = 17,56$; $SD = 4,16$) ($p < 0,05$) preferują te wartości na istotnie wyższym statystycznie poziomie niż uczniowie uzdolnieni humanistycznie ($M = 14,07$; $SD = 3,21$) oraz uzdolnieni muzycznie ($M = 13,94$; $SD = 7,23$). Taka struktura preferencji pozwala na jeszcze bardziej precyzyjne opisanie wszystkich czterech badanych grup ze względu na istniejące preferencje w zakresie wartości. Preferowanie wartości ekonomicznych może w pewnych sytuacjach motywować uczniów do podejmowania dużego wysiłku i pokonywania licznych przeszkód na drodze do osiągnięcia sukcesu. Jednak przy nadmiernej koncentracji tylko na celach materialnych mogą zostać przesłonięte motywy poznawcze. Zaburzenia proporcji w zakresie omawianych preferencji mogą prowadzić do obniżenia osiągnięć i określania specyficznej, nie zawsze korzystnej struktury celów.

Tabela 8.

Porównanie czterech badanych grup w zakresie preferencji siedmiu kategorii wartości: wyniki analizy wariancji ANOVA

Kategoria wartości	ANOVA	Test <i>post-hoc</i> Tukeya, $p <$					
	$p <$	H-Mat	H-Muz	Mat-Muz	H-G _k	Mat-G _k	Muz-G _k
Artystyczne	0,05	n.i.	n.i.	0,05	0,05	n.i.	0,05
Prestiżowe	0,05	n.i.	0,05	0,05	0,05	n.i.	n.i.
Moralne	0,05	n.i.	n.i.	n.i.	0,05	0,05	0,05
Teoretyczne	0,05	n.i.	0,05	0,05	0,05	0,05	n.i.
Religijne	0,05	n.i.	n.i.	0,05	0,05	n.i.	0,05
Społeczne	0,05	0,05	0,05	n.i.	n.i.	0,05	n.i.
Ekonomiczne	0,05	0,05	n.i.	0,05	0,05	n.i.	0,05

Tabela 8 kompleksowo ujmuje sens stwierdzonych wyżej różnic w preferencji poszczególnych kategorii wartości między badanymi grupami.

Dane zawarte w tabeli 8 wskazują, iż uczniowie uzdolnieni humanistycznie, matematycznie, muzycznie i z grupy kontrolnej różnią się między sobą na poziomie istotnym statystycznie ($p < 0,05$) w zakresie preferencji poszczególnych siedmiu kategorii wartości. Najwięcej różnic między grupami uwidacznia się w preferencji wartości teoretycznych i ekonomicznych, najmniej w wyborze wartości religijnych. Należy zauważyć, co zostało opisane wyżej, iż różnice w preferencji wartości występują zarówno między uczniami uzdolnionymi i uczniami z grupy kontrolnej, jak też między uczniami o różnych uzdolnieniach. Najwięcej różnic w preferencji wartości pojawia się między grupą osób o wysokim poziomie uzdolnień a grupą kontrolną. Mniej różnic występuje w zestawieniu wyników preferencji danych kategorii wartości wśród uczniów o zróżnicowanym rodzaju uzdolnień, z czego najmniej między osobami uzdolnionymi humanistycznie i matematycznie, być może dlatego, iż uzdolnienia humanistyczne i matematyczne należą do tej samej rodziny uzdolnień (Hornowski, 1986) i sfery aktywności człowieka (Nęcka, 2002) – intelektualnych, uzdolnienia muzyczne zaś wywodzą się z innej grupy uzdolnień i sfery aktywności – artystycznych.

*

Przedstawione powyżej badania preferencji wartości cenionych przez osoby uzdolnione matematycznie, humanistycznie, muzycznie oraz przegląd literatury psychologicznej miały na celu przybliżenie złożonej problematyki systemu wartości osób zdolnych oraz prezentację i systematyzację dotychczasowego stanu badań na ten temat. Zagadnienie preferencji wartości osób zdolnych zostało omówione z perspektywy związków preferencji wartości z inteligencją, zdolnościami oraz osiągnięciami szkolnymi osób zdolnych. Tym samym badania systemu wartości osób zdolnych stanowiły próbę ukazania złożoności uwarunkowań psychicznej konstrukcji człowieka na szerszym tle psychologicznym z pogranicza intelektu i osobowości (por. Zajenkowski, 2009) oraz motywacji. Uzyskane wyniki badań świadczą o znaczącej roli systemu wartości nie tylko w procesie kształcenia uczniów wybitnie zdolnych, lecz także wpływu na ich życie osobiste i wybory zawodowe. Dotyczy to uczniów należących do wszystkich badanych grup – zarówno uzdolnionych humanistycznie, matematycznie, jak i muzycznie. Prezentowane badania potwierdziły tezę, że poziom i rodzaj uzdolnień to czynniki istotnie różnicujące preferencję wartości. W dalszych analizach na temat wartości osób zdolnych warto zgłębić zagadnienie różnic w preferencji wartości między osobami o uzdolnieniach wywodzących się z tej samej, jak i z innej grupy uzdolnień. Warto także poznać uwarunkowania odmiennych odniesień osób zdolnych do wartości religijnych i moralnych. Ciekawy byłby także projekt badawczy zakładający zastosowanie metodologii strategii poprzecznej lub badania jakościowe wartości.

Znajomość problematyki wartości osób zdolnych pomaga stworzyć odpowiednie warunki edukacyjno-wychowawcze umożliwiające wybitnym uczniom aktualizację swych uzdolnień w przyszłości. Analiza systemu wartości w praktyce psychologiczno-pedagogicznej stanowić może także ważne narzędzie diagnostyczne sfery pozaintelektualnej, wspomagające identyfikację uzdolnień dzieci i młodzieży (Janas-Stawikowska, 2004). Włączenie sfery wartości w charakterystykę osób zdolnych w celu uzyskania pełnego opisu i zrozumienia ich funkcjonowania stanowi nowatorski i inspirujący – zarówno dla praktyków, jak i teoretyków – nurt badań z zakresu psychologii różnic indywidualnych. Na uwagę zasługuje powiązanie wartości z tematyką moralności, mądrości, inteligencji emocjonalnej i społecznej oraz inteligencji sprzyjającej sukcesowi (Sękowski, 2001b, 2004). Tym samym problematyka wartości preferowanych przez uczniów zdolnych wpisuje się nie tylko we współczesne tendencje badań wybitnych zdolności, ale być może – w szerszym kontekście – w poszukiwania uniwersalnej hierarchii wartości (Schwartz, Bilsky, 1990; Brzozowski, 2007).

BIBLIOGRAFIA

- Allport, G. W., Vernon, P., Lindzey, G. (1960). *A study of values*. Boston: Houghton Mifflin.
- Amabile, T. (1996). *Creativity in context*. Boulder–Oxford: Westview Press.
- Andreani Dentici, O., Pagnin, A. (1993). Nurturing the moral development of the gifted. [W:] K. A. Heller, F. J. Mönks, A. H. Passow (red.), *International handbook of research and development of giftedness and talent* (s. 539-555). Oxford–New York: Pergamon Press.
- Borzym, I. (1979). *Uczniowie zdolni. Psychologiczne i społeczne determinanty osiągnięć szkolnych*. Warszawa: PWN.
- Borzym, I. (1983). Warunki wychowania w rodzinie uczniów różniących się poziomem zdolności i postępów w nauce. [W:] L. Wołoszynowa (red.), *Materiały do nauczania psychologii* (seria II, t. 10, s. 24-101). Warszawa: PWN.
- Brzozowski, P. (2007). *Wzorcowa hierarchia wartości*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Chiu, P., Nevius, J. (1990). Three wishes of gifted and nongifted adolescents. *The Journal of Genetic Psychology*, 151, 2, 133-138.
- Csikszentmihalyi, M., Rathunde, K. (1990). The psychology of wisdom: An evolutionary interpretation. [W:] R. J. Sternberg (red.), *Wisdom. Its nature, origins and development* (s. 25-52). Cambridge–New York: Cambridge University Press.
- Czerniawska, M. (1995). *Inteligencja a system wartości*. Białystok: Trans Humana.
- Czerniawska, M. (2002). Wartości jako czynnik stymulujący sukcesy szkolne. [W:] A. Karpińska (red.), *Kreatorzy edukacyjnego sukcesu* (s. 213-229). Białystok: Trans Humana.
- Dobaj, I. (1983). Hierarchia wartości a sukcesy uzyskiwane przez uczniów w konkursach przedmiotowych. *Kwartalnik Pedagogiczny*, 3-4, 171-176.
- Dollinger, S. J., Burke, P. A., Gump, N. W. (2007). Creativity and values. *Creativity Research Journal*, 2-3, 19, 91-103.

- Erez, R. (2001). The interrelationships among science, art, and values. *Journal of Secondary Gifted Education*, 13, 6-11.
- Francuz, P., Mackiewicz, R. (2007). *Liczy nie wiedzę, skąd pochodzą. Przewodnik po metodologii i statystyce nie tylko dla psychologów*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Freeman, J. (2000). Families: The essential context for gifts and talents. [W:] K. A. Heller, F. J. Mönks, R. J. Sternberg, R. F. Subotnik (red.), *International handbook of giftedness and talent* (s. 573-585). Oxford: Elsevier Science.
- Gąłdowa, A., Nielicki, A. (2005). Bycie twórczym jako odpowiedź na wartości. [W:] A. Tokarz (red.), *W poszukiwaniu zastosowań psychologii twórczości* (s. 9-29). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Gardner, H. (2002). *Inteligencje wielorakie. Teoria w praktyce*. Poznań: Media Rodzina.
- Gromadzka, W. (1990). Wpływ poziomu intelektualnego młodzieży na system wartości. [W:] W. Panek, K. Śmietalo (red.), *Identyfikacja zdolnych i wczesna inicjacja pracy z nimi* (s. 211-225). Białystok: Dział Wydawnictw Filii UW w Białymstoku.
- Hogan, H., Mookherjee, H. N. (1981). Values and selected antecedents. *Journal of Social Psychology*, 113, 29-35.
- Hornowski, B. (1986). *Rozwój inteligencji i uzdolnień specjalnych*. Warszawa: WSiP.
- Howard-Hamilton, M., Franks, B. A. (1995). Gifted adolescents: Psychological behaviors, values, and developmental implications. *Roeper Review*, 17, 3, 186-191.
- Hus, U. (1987). Zdolności i uzdolnienia specjalne i ich wpływ na proces wyboru zawodu młodzieży szkolnej. [W:] S. Popek (red.), *Z badań nad zdolnościami i uzdolnieniami specjalnymi młodzieży* (s. 95-103). Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Janas-Stawikowska, B. (2004). Identyfikacja i diagnozowanie uzdolnień dzieci i młodzieży w poradni psychologiczno-pedagogicznej. Uwagi o przydatności istniejących metod i własne rozwiązania. [W:] A. E. Sękowski (red.), *Psychologia zdolności. Współczesne kierunki badań* (s. 125-140). Warszawa: PWN.
- Kasof, J., Chen, Ch., Himesl, A., Greenberger, E. (2007). Values and creativity. *Creativity Research Journal*, 2-3, 19, 105-122.
- Korczakowska, J. (2004). Psychologiczne uwarunkowania poczucia zadowolenia z życia rodzinnego. [W:] A. E. Sękowski (red.), *Psychologia zdolności. Współczesne kierunki badań* (s. 159-168). Warszawa: PWN.
- Koro-Ljungberg, M., Tirri, K. (2002). Beliefs and values of successful scientists. *Journal of Beliefs and Values*, 23, 2, 141-155.
- Kossowska, M., Schouwenburg, H. (2000). Inteligencja, osobowość a osiągnięcia szkolne. *Przegląd Psychologiczny*, 43, 1, 81-99.
- Kozielecki, J. (1999). *Banach – geniusz ze Lwowa*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Ledzińska, M. (1996). *Przetwarzanie informacji przez uczniów o zróżnicowanym poziomie zdolności a ich postępy w nauce*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Wydziału Psychologii Uniwersytetu Warszawskiego.
- Lewowicki, T. (1977). *Psychologiczne różnice indywidualne a osiągnięcia uczniów*. Warszawa: WSiP.

- Limont, W. (1994). *Synektyka a zdolności twórcze*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Lubinski, D., Benbow, C. P., Ryan, J. (1995). Stability of vocational interests among the intellectually gifted from adolescence to adulthood: A 15-year longitudinal study. *Journal of Applied Psychology*, 80, 1, 196-200.
- Lubinski, D., Schmidt, D. B., Benbow, C. P. (1996). A 20-year stability analysis study of values for intellectually gifted individuals from adolescence to adulthood. *Journal of Applied Psychology*, 81, 4, 43-451.
- Lupart, J. L., Cannon, E., Telfer, J. A. (2004). Gender differences in adolescent academic achievement, interests, value and life-role expectations. *High Ability Studies*, 15, 1, 25-42.
- Łukaszewski, W., Doliński, D. (2000). Mechanizmy leżące u podstaw motywacji. [W:] J. Strelau (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki* (t. 2, s. 441-468). Gdańsk: GWP.
- Majchert, E. (1984). Postawy wobec sztuki a świat wartości młodzieży. [W:] M. Tyszkowa, B. Żurkowski (red.), *Wartości w świecie dziecka i sztuki dla dziecka* (s. 81-93). Warszawa–Poznań: PWN.
- Mönks, F. J., van Boxtel, H. W., Roelofs, J. J. W., Sanders, M. P. M. (1986). The identification of gifted children in secondary education and a description of their situation in Holland. [W:] K. A. Heller, J. F. Feldhusen (red.), *Identifying and nurturing the gifted. An international perspective* (s. 30-65). Toronto: Huber.
- Mróz, B. (2008). *Osobowość wybitnych aktorów polskich. Studium zróżnicowań międzygeneracyjnych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Oleś, P. (1983). System klasyfikacji wartości. *Roczniki Filozoficzne*, 31, 4, 87-105.
- Oleś, P. (1989). *Wartościowanie a osobowość. Psychologiczne badania empiryczne*. Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.
- Oleś, P., Płużek, Z. (1990). Osobowość a system wartości akceptowanych – analiza zależności. *Przegląd Psychologiczny*, 33, 313-324.
- Ostrowska, K. (1994). *W poszukiwaniu wartości*. Gdańsk: GWP.
- Pagnin, A., Andreani, O. (2000). New trends in research on moral development in the gifted. [W:] K. A. Heller, F. J. Mönks, R. J. Sternberg, R. F. Subotnik (red.), *International handbook of giftedness and talent* (s. 467-487). Amsterdam: Elsevier Science.
- Pankiewicz, M. (2007). Style komunikacji a preferencje wartości uczniów zdolnych. [W:] P. Francuz, W. Otrębski (red.), *Studia z psychologii w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim* (t. 14, s. 39-56). Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Piirto, J. (2005). I live in my own bubble. The values of talented adolescent. *The Journal of Secondary Gifted Education*, 16, 2-3, 106-118.
- Popek, S. (1986). Zdolności i uzdolnienia a skuteczność procesu nauczania młodzieży w świetle ocen szkolnych. [W:] W. Panek (red.), *Formy i metody pracy z uczniem uzdolnionym i utalentowanym w domu i szkole* (s. 59-89). Białystok: Dział Wydawnictw Filii UW w Białymstoku.
- Popek, S. (1993). Z badań nad dynamiką systemu wartości młodzieży o zróżnicowanym poziomie zdolności i uzdolnień. *Lubelski Rocznik Pedagogiczny*, 15, 171-181.

- Rim, Y. (1984). Importance of values according to personality, intelligence and sex. *Personality and Individual Differences*, 5, 2, 245-246.
- Rokeach, M. (1973). *The nature of human values*. New York: The Free Press.
- Ryan, R., Deci, E. (2000). Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development and well-being. *American Psychologist*, 55, 1, 68-78.
- Schwartz, S. H. (1992). Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. [W:] M. P. Zanna (red.), *Advances in experimental social psychology* (vol. 25, s. 1-65). New York: Academic Press.
- Schwartz, S. H., Bardi, A. (2001). Value hierarchies across cultures: Taking a similarities perspective. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 32, 2, 268-290.
- Schwartz, S. H., Bilsky, W. (1990). Toward a theory of the universal content and structure of values: Extensions and cross-cultural replications. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58, 5, 878-891.
- Sękowski, A. E. (1989). *Osobowość a osiągnięcia artystyczne uczniów szkół muzycznych*. Warszawa–Wrocław: Ossolineum.
- Sękowski, A. E. (1991). *Osobowościowe uwarunkowania postaw wobec ludzi niepełnosprawnych*. Lublin: RW KUL.
- Sękowski, A. E. (1997). Wybrane formy pracy z uczniami zdolnymi w Europie. *Acta Universitatis Nicolai Copernici*, 22, 3-4, 23-30.
- Sękowski, A. E. (1998). Wybrane różnice indywidualne a osiągnięcia uczniów zdolnych. *Przegląd Psychologiczny*, 41, 1-2, 105-120.
- Sękowski, A. E. (2001a). *Osiągnięcia uczniów zdolnych*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Sękowski, A. E. (2001b). Współczesne tendencje w badaniach wybitnych zdolności. *Roczniki Psychologiczne*, 4, 243-255.
- Sękowski, A. E. (2003). Wspomaganie psychologiczne uczniów zdolnych. [W:] A. Gała (red.), *Kręgi wychowania* (s. 97-104). Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Sękowski, A. E. (2004). Inteligencja, twórczość, mądrość a wybitne zdolności. [W:] A. E. Sękowski (red.), *Psychologia zdolności. Współczesne kierunki badań* (s. 173-192). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Sękowski, A. E. (2008). Osiągnięcia człowieka w perspektywie badań psychologicznych. [W:] M. Teopltiz-Winiewska, A. Sękowski (red.), *Historia. Teraźniejszość. Przyszłość* (s. 133-150). Warszawa: PTP.
- Sękowski, A. E., Łubianka, B. (2009). System wartości osób zdolnych. [W:] M. Ledzińska, M. Zajenkowski (red.), *Z badań nad pograniczem intelektu i osobowości* (s. 137-149). Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Sękowski, A. E., Siekańska, M. (2008). National academic award winners over time: Their family, situation, education and interpersonal relations. *High Ability Studies*, 19, 2, 155-171.
- Siekańska, M. (2005). *Zadowolenie z pracy zawodowej osób wybitnie zdolnych*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Siekańska, M., Sękowski, A. E. (2006). Job satisfaction and temperament structure of gifted people. *High Ability Studies*, 17, 1, 75-85.

- Skrzypińska, K. (2008). „Dokąd zmierzam?” – duchowość jako wymiar osobowości. *Roczniki Psychologiczne*, 11, 1, 39-57.
- Sternberg, R. J. (1997). *Successful intelligence*. New York: Simon & Schuster.
- Sternberg, R. J. (2001). Próba weryfikacji teorii inteligencji sprzyjającej powodzeniu życiowemu poprzez operacje konwergencyjne. *Przegląd Psychologiczny*, 44, 4, 375-403.
- Tannenbaum, A. J. (2000). Giftedness: The ultimate instrument for good and evil. [W:] K. A. Heller, F. J. Mönks, R. J. Sternberg, R. F. Subotnik (red.), *International handbook of giftedness and talent* (s. 447-465). Amsterdam: Elsevier Science.
- Tatarkiewiczowa, T., Tatarkiewicz, W. (1979). *Wspomnienia*. Warszawa: PIW.
- Terman, L. M. (1925). *Genetic studies of genius. Mental and physical traits of a thousand gifted children*. Vol. 1. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Tirri, K., Pehkonen, L. (2002). The moral reasoning and scientific argumentation of gifted adolescents. *The Journal of Secondary Gifted Education*, 13, 3, 120-129.
- Trost, G. (1993). Predictions of excellent in school, university and work. [W:] K. A. Heller, F. J. Mönks, A. H. Passow (red.), *International handbook of research and development of giftedness and talent* (s. 325-337). Oxford–New York: Pergamon Press.
- Turska, D., Wilczyńska, J. (1987). Psychologiczna analiza systemu wartości młodzieży zróżnicowanej pod względem zdolności. [W:] S. Popek (red.), *Z badań nad zdolnościami i uzdolnieniami specjalnymi młodzieży* (s. 117-125). Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Tyszkowa, M. (1990). *Zdolności, osobowość, działalność uczniów*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Webb, J. T. (1993). Nurturing social-emotional development of gifted children. [W:] K. A. Heller, F. J. Mönks, A. H. Passow (red.), *International handbook of research and development of giftedness and talent* (s. 525-539). Oxford–New York: Pergamon Press.
- Witkowski, T. (1967). *Z badań nad wrażliwością moralną dzieci o obniżonej sprawności intelektualnej*. Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.
- Zajenkowski, M. (2009). Różnice i pomosty między inteligencją a osobowością. [W:] M. Ledzińska, M. Zajenkowski (red.), *Z badań nad pograniczem intelektu i osobowości* (s. 15-24). Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.